

MİLLİ MƏTBUATIMIZDA ZİYALI VƏ RUHANİLƏRİN ROLU

(XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri)

Əhliman RÜSTƏMOV,

araşdırmaçı-jurnalist,

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin

Fətva və moizə şöbəsinin müdir müavini,

ahlimanquest@yahoo.com

AÇAR ÇÖZLƏR: çarizm, milli oyanış, məzhəblərin birliyi, ruhanilik, milli mətbuat.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: царизм, национальное пробуждение, единство сект, духовенство, национальная пресса.

KEY WORDS: tsarism, national awakening, unity of sects, clergy, national press.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasını narahat edən məsələlərdən biri imperiyanın müsəlman əyalətlərinə aid məsələlərin birlikdə həll olunması nəticəsində yaranacaq müsəlman birliyi ideyasının bütün Rusiya ərazisində vətəndaşlıq hüququ qazanması və bununla da İslam dininin milli birliyin nəzəri əsasına çevrilməsi ehtimalı idi. Buna görə də hökumət müsəlmanlara aid məsələləri ümumrusiya miqyasında deyil, ayrı-ayrı vilayətlər, quberniya və qəzalar çərçivəsində “müzakirə”yə çıxarır, alınan qərarları isə gizli şəkildə bütün müsəlman əyalətlərinə şamil edirdi. Belə qərarlardan biri də İslam təbliğatını zəiflətmək idi. Bunun üçün imperiya ərazisindəki müsəlman vilayətlərində mədrəsələrin sayı azaldıldı, məscidlərin tikintisində maneə yaradıldı, vəqf pulları dövlət büdcəsinə keçirilərək müsəlmanların ruhani işlərinə xərclənməsinə icazə verilmirdi. Bundan əlavə, İslamın bir din kimi ideoloji-siyasi təsir qüvvəsini zəiflətməkdən ötrü çarizm Azərbaycanla müsəlman ölkələrinin, habelə imperiyanın başqa müsəlman vilayətlərinin hər cür dini-mənəvi təması mane olur, xaricdə, xüsusilə müsəlman dövlətlərində ruhani təhsil almağı qadağan edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiyanın müsəlmanlar yaşayan əyalətlərində, o cümlədən Azərbaycanda müsəlmanların birliyi ideyası intişar tapmağa başladı, millətlərin şüurunda oyanış, dirçəliş baş verdi. Bu proseslərdə isə həmin dövrdə yetişən yeni, mütərəqqi fikirli ziyalı təbəqəsi və ruhanilər öz sözlərini deməyə başladılar.

Həmin dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən və xalqın maariflənməsi yolunda çalışan ziyalıların əksəriyyəti çarizmin “məhsulu” olan məzhəb ixtilaflarının ləğv edilməsi uğrunda hərəkətə başladı. Mirzə Fətəli Axundov dövrün dini mənzərəsini belə təsvir edirdi: “Bizdə birlik yoxdur. Qafqazda məskunlaşan müsəlmanlar iki məzhəbə bölünmüşlər: onların yarısı şiələr, qalanları isə sünnilərdir...” [1, s. 300]. Bunları nəzərə alan azərbaycanlı maarifçilər məzhəblərin birliyi, vəhdəti üçün çıxışlar edirdilər. Sözsüz ki, bu çıxışların müəyyən dərəcədə cəmiyyətə təsiri olurdu. Bu mənada rusiyalı publisist və şərqşünas V.L.Veliçko deyirdi: “Son zamanlar Zaqafqaziyanın müsəlman rayonlarında sünnilər və şiələr arasında çox xarakterik yaxınlaşma müşahidə olunur”.

Bu yaxınlaşma “ümumi əlverişsiz həyat şəraiti ilə... diqqət olunurdu ki, bu da müsəlmanları əvvəlki fikir ayrılığını və dartsımları” yaddan çıxararaq birlik axtarmağa məcbur edirdi [2, s. 179].

Belə bir dövrdə Azərbaycanda milli mətbuat yaranmağa, formalaşmağa başladı. Onlardan biri və ilki Həsən bəy Zərdabının redaktoru olduğu “Əkinçi” qəzeti (1875-1877) idi. Bu mətbu orqanın meydana çıxması Azərbaycan üçün əlamətdar hadisə oldu. Azərbaycan jurnalistikası tarixində ilk dəfə H.Zərdabının təmsalında mətbuata kütləvi informasiya vasitəsi, maarifçiliyin əsası, ictimai-siyasi şüurun formalaşması faktı kimi yanaşdı. Bakıda çap olunsa da, tezliklə ümumrusiya müsəlmanlarının qəzetinə çevrilən “Əkinçi” ilk buraxılışdan oxucularına “hər bir vilayətin qəzeti gərək o vilayətin aynası olsun”, “yaxşı-yamanlığı aşkar eləsin”, “xalqın hər bir dərdi və xahişi o qəzətdə çap olunsun ki, o qəzətə baxan xalqı aynada görənin kimi görsün” kimi dərin mənalı fikirlər təlqin etməyə başladı. “Bizim şəriətimizə görə, qulu azad etmək çox böyük savab olduğunu bilə-bilə özümüz öz xahişimizlə bir-birimizə qul olmuşuq”, - deyən H.Zərdabi İslam dininin bəyan etdiyi mənəvi-əxlaqi dəyərlər və prinsiplər kontekstindən çıxış edərək insan hüquqlarını önə çəkirdi. “Əkinçi”, eyni zamanda İslamda mövhumatı və dini fanatizmi qəbul etmir, dini ayinləri həyata keçirərkən Quranda nəzərdə tutulan qaydalardan kənara çıxmaları zərərli hal hesab edirdi. Aşura günü başyaranın əleyhinə müzakirə açan qəzet bu halın İslam qayda-qanunları ilə bir araya sığmadığını göstərirdi.

H.Zərdabının maarifçilik ideyasının daşıyıcısı olan “Əkinçi” qəzeti milli təfəkkürlü ziyalılar nəslinin yetişməsində böyük tarixi xidmətlər göstərdi, özündən sonra bir sıra milli mətbu nümunələrin nəşrinə çıxır açdı. Ünsizadə qardaşlarının yaratdıqları “Ziya” (sonradan “Ziyayi-Qafqaziyyə”) və “Kəşkül” (11 nömrədən sonra qəzetə çevrilmişdir) kimi nəşrlər məhz “Əkinçi” ənənələrindən bəhrələnərək milli mətbuatın inkişafına təkan verdi.

XIX əsrin sonlarında müsəlman ruhanilərdən də bir çoxu Azərbaycanda milli özünüdərk və milli oyanış prosesinin önündə gedənlərin sırasında yer almağa başladılar. Qeyd edək ki, İslam dini və şəriətini olduğu kimi öyrənib insanlara çatdırmaq, onun prinsip və ehkamları barədə kamil, doğru-dürüst fikir yürütmək müsəlman ruhaniləri və din xadimlərinin üzərinə düşən vəzifələrdən biri və ən əsasıdır. Müsəlmanlar adıçəkilən məsələlər barəsində onlardan bəhrələnməli, soruşmalıdırlar. Necə ki, Qurani-Kərimdə buyrulur: **“...Əgər (bunu) bilmirsinizsə, zikr (kitab, elm) əhlindən soruşun!...”** [3, Nəhl, 43]. Ayədən məlum olur ki, nəinki dini mövzularda, hətta istənilən bir sahədə nə isə öyrənmək, əxz etmək lazımdırsa, həqiqi elm və ixtisas sahibi olan şəxslərə - “zikr (kitab, elm) əhlin”ə müraciət edilməlidir. Ümumiyyətlə, ruhani dedikdə mənəviyyat, ruhaniyyət aləmi ilə məşğul olan ali şəxs nəzərdə tutulur; onun üçün maddi həyat keçicidir, məşğul olduğu sahə, yəni ruhaniyyət və din aləmi ruhunu, qəlbini qidalandırır. Bu qidadan bəhrələnen ruhani isə insanların dinə, mənəviyyətə olan tələbatını ödəyir, bir sözlə, onların ruhi sağlamlığının qayğısına qalır. Odur ki, ruhaniliklə və ya axirət dünyasının bələdçiliyi ilə məşğul olan din xadimlərinin, xüsusilə də müsəlman din xadimlərinin üzərinə daim böyük məsuliyyət düşmüşdür.

Azərbaycanlı ruhanilər də sözügedən dövrdə bu məsuliyyətdən dolayı maarifçiliklə məşğul olur, məscidlərdə milli şüurun inkişafına yönələn mövzular oxuyur, İslam və türk dünyasında baş verən prosesləri diqqətlə izləyir, əhali arasında təbliğat aparırdılar. Bu baxımdan onların milli mətbuatımızın təşəkkül tapması və inkişafı sahəsində oynadıqları rol da danılmazdır. Belə ki, azərbaycanlı ruhanilər milli azadlıq ideyalarının daşıyıcıları olan ziyalılarla yanaşı, milli mətbuatın

yanması və inkişafına xüsusi önəm verir, dini-mənəvi ideyaların geniş kütlələrə mətbuat vasitəsilə çatdırılması perspektivlərini düzgün qiymətləndirir, mətbuatın, jurnal və ədəbi dərgilərin yaranması və inkişafında yaxından iştirak edirdilər. Onların arasında Hacı Səid Əbdürrəhman Ünsizadə xüsusilə seçilirdi. Azərbaycanda “Əkinçi” qəzetindən sonra ilk mətbu orqanı - 1878-ci ildə işıq üzü görən “Ziya” qəzetini məhz o təsis etmişdi [4, f. 291, s. 1, i. 577, v. 48]. Qeyd etmək lazımdır ki, “Ziya” İslam birliyi ideyasının tərəfdarı olmaqla yanaşı, xalqın maariflənməsinə, Avropanın elmi yenilikləri ilə oxucuların tanışlığına, ədəbiyyata yeni baxışın formalaşmasına əsaslar yaratdı və Azərbaycanda mətbəəçilik işi quruldu. İslam mədəniyyətinə dərinədən bələd olan və yüksək dini bilik sahibi S.Ünsizadə 1867-ci ildən Şamaxı Şəriət Məclisinin, 1873-cü ildən Bakı Sünni Quberniya Məclisinin üzvü olmuş [4, f. 291, s. 1, i. 577, v. 45], 1877-ci ildə Qafqaz Cənublu Baş İdarəsi tərəfindən Zaqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsinin üzvü vəzifəsinə seçilmiş, 1879-cu ildə isə həmin vəzifəyə təsdiq olunmuşdur [4, f. 291, s. 1, i. 577, v. 20]. Vəzifəsi ilə əlaqədar Tiflisə köçən S.Ünsizadə ruhani idarənin üzvü kimi məktəb və mədrəsələrə nəzarət etmiş, xalqın maariflənməsi yolunda müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdir. Tiflisdə yaşadığı müddət ərzində şəhərin ədəbi-mədəni mühiti Hacı Səid Ünsizadəyə böyük təsir göstərmiş, qəzet nəşri və mətbəəçilik kimi dövrün mütərəqqi ideyasını həyata keçirməyə imkan yaratmışdır. “Ziya” bu bərdə belə yazırdı: “Neçə vaxt idi ki, mətbəə və mətbuat işini əmələ gətirmək arzusunda idik ki, mətbəəmiz Bərgünə şəhərdə olsun ki, orada cümlə əsbab mühəyyə olsun. Aşkardır ki, Qafqazda Tiflisdən başqa bu mətəlibin pınərəftinə şayistə yer yoxdur” [5, № 16]. S.Ünsizadə müsəlman dövlətlərində çıxan qəzetlərdən ümumislam birliyinə çağırış xarakterli yazıları nəşri olduğu qəzetdə dərc edir, Azərbaycan müsəlmanlarının milli özünüdərk prosesini sürətləndirməyə çalışırdı. Əbəs yerə deyildi ki, “Axtarış” qəzetindən götürülmüş və “Ziya” qəzetində dərc olunmuş məqalədə deyilirdi: “Guya Londondan alınan bir teleqrama görə, Ərəbi Paşa yoldaşlarının maddi təminatı, vəzifə və təltiflərinin saxlanması və ona Şam (Suriya) ətrafında yaşamağa icazə verilməsi şərtləri müqabilində sülhə razılıq vermişdir” [6, № 22]. Bu məlumatın yalan olduğunu sübuta yetirmək üçün onun “Əlfistan” qəzetində dərc olunmuş çıxışının tərcüməsini veririk, bu yazı, ümumiyyətlə, bütün misirlilərin və Ərəbi Paşanın vətənsəverliyini və məramlarını açıqlayır: “Artıq neçə vaxtdır ki, Şərqdə və Qərbdə yaşayan din qardaşlarımız düşmən tapdağı altında inləməkdədirlər... Dağıstan və Çərkəz vilayətlərini bizdən aldılar, Buxara, Xivə, Qaşqar, Səmərqənd, Kokand və İrənin bir hissəsi düşmənlər tərəfindən tapdalanaaraq yadellilərin hakimiyyəti altına düşdülər, biz isə mağara sakinləri kimi hələ də ayılmırıq. Düşmən zor gücünə bizdən Rumıniyanı, Bolqarıstanı..., Odessanı, Kırımı, Batumu, Qarsı...aldı. Ey Müsəlmanlar və Osmanlılar! Laqeydlik yuxusundan qalxın və dünyaya ibrətəməz nəzərlərlə baxın” [4, f. 291, s. 1, i. 577, v. 35-36]. Yəqin ki, Hacı Səid həmin məqaləni təsadüfən seçməmiş, məqsədli şəkildə öz qəzetində dərc etmişdi ki, müsəlmanların diqqətini müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə aparan Misir xalqının nümunəsində bütün dünya müsəlmanlarının həmrəyliyi məsələsinə və məzhəb ayrılıqlarına son qoyulmasına yönəlsin. Bu isə çar Rusiyası məmurlarını çox narahat edirdi. Onlar yaxşı bilirdilər ki, S.Ünsizadənin mətbu fəaliyyəti imperiyanın müsəlmanlar yaşayan vilayətlərində əhali arasında çarizmə qarşı narazılıqların artmasına, sakitliyin pozulmasına səbəb ola bilərdi, başqa sözlə desək, azərbaycanlı din xadimi artıq imperiya üçün real təhlükə idi. Çar məmurları guya ki, sünni əhalinin belə hərəkətlərə görə din xadiminə nifrət bəslədiklərini iddia

edir, əslində isə imperiya maraqlarını bu yolla pərdələməyə çalışır, Hacı Səidi gözdən salmaqdan ötrü yerli camaatın adından saxta məktublar hazırlatdırırdılar. Məhz bu səbəblərdən idi ki, 1883-cü ildə Bakı Sünni Quberniya Məclisinin sədri təyin edilən S.Ünsizadə 1889-cu ildə həmin vəzifədən azad edildi [4, f. 291, s. 2, i. 874, v.1], o, müfti vəzifəsinə seçilmədi, nəşiri olduğu qəzet isə 1884-cü il iyulun 2-də bağlandı [7, s. 618]. Əslində isə yerli əhali mütərəqqi din xadimi olan Hacı Səid Ünsizadəni yüksək qiymətləndirirdi. Qeyd edək ki, 1878-1879-cu illərdə “Ziya” (Tiflis), sonrakı illərdə isə “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı ilə (1880-1882-ci illərdə Tiflis, 1883-1884-cü illərdə Şamaxı) cəmi 104 nömrəsi çıxan qəzetdə İsmi Sədrəddinbəyov, Möhsün Qübbən, Qumri Dərbəndi, Məşədi Məhəmməd Şirvani kimi dini motivli yazılar yazan müəlliflər də çalışmış, qəzet XIX əsrin sonunda “Əkinçi”nin bağlanmasıdan sonra milli mətbuatdakı boşluğu doldurmuş, Azərbaycan mətbuatı tarixinə öz möhürünü vurmuşdur.

XX əsrin başlanğıcında bilavasitə ruhanilərin mətbu orqanının təsis olunması məsələsi qaldırıldı. Lakin çarizm həmin dövrdə müsəlman ruhaniliyinə etibar etmir, milli mətbuatı sıxışdırır, mətbuatda ana dilində dini məsələlərin qaldırılmasından ehtiyatlanır, ana dilində çıxan mətbu orqanları bağladır, rusdilli mətbuatın yayılmasına üstünlük verirdi. Ancaq hökumətin bu cəhdləri səmərəsiz olurdu, çünki əhalinin böyük bir qismi rus dilini bilmirdi və təbii ki, rusdilli mətbuatı oxumaq imkanlarından məhrum idi. Yalnız məcburiyyət qarşısında qalaraq, həm də “imperiyanın mənafeyi naminə fəaliyyət göstərəcəyinə” əmin olduqdan sonra hökumət Məhəmməd ağa Şahtaxtlının redaktorluğu ilə, “türk dilinin Azərbaycan ləhcəsində” “Şərqi-rus” qəzetinin (1903-1905) nəşrinə icazə verdi. Bundan bir müddət sonra özlərinin mətbu orqanını açmaqda çətinlik çəkən həm şiə, həm də sünni ruhani idarələri “Şərqi-rus” qəzetinə ruhani işlərinə xüsusi səhifə ayrılması təklifi ilə müraciət etdilər. M.Şahtaxtlı onların bu təklifini müsbət qarşıladı. O, 27.11.1903-cü il tarixli cavab məktubunda bildirdi: “...Əlbəttə, bizim ruhaniliyə mətbuat vacibdir. Müsəlman ruhaniliyinə və müsəlman əhaliyə aid olan hökumət qərarları və göstərişləri ruhaniliyin mətbu orqanı olmadığı halda yalnız əhalinin az bir qisminə çatdırıla bilər. Ruhaniliyin içərisində rəsmi sənədlərin Şərq dillərinə yüksək səviyyədə tərcümə edilməsi üçün yaxşı hazırlıqlı tərcüməçilər yoxdur. Ruhani idarəsinə mənim nəşrim tərəfindən göstərilən bu xidmət yalnız o halda həqiqi fayda verə bilər ki, bütün quberniya və qəza qazıları, prixod mollaları üçün “Şərqi-rus”a abunə yazılışı məcburi olsun, necə ki, erməni ruhaniliyi üçün “Ararat” jurnalına abunə yazılışı məcburidir” [4, f. 290, s. 12, i. 7697, v. 1-10].

“Şərqi-rus” Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixində mühüm yerlərdən birini tutdu, qəzetdə mədəniyyət, ədəbiyyat, dil məsələlərinə xüsusi yer verildi, maarifin yayılması, məktəblərdə tədrisin yaxşılaşdırılması kimi məsələlər qaldırıldı. Şübhəsiz ki, M.Şahtaxtlı bütün bunları Zaqafqaziya müsəlmanlarının necə adlandırılmasından başlayırdı və milli düşüncəyə yeni əhval-ruhiyyə gətirirdi. O yazırdı: “Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya İslam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışlar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz. Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsədəuyğun olardı” [8, № 93]. Vurgulamaq lazımdır ki, M.Şahtaxtlının “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı” məqaləsi o dövr üçün böyük hadisə, cəsarətli

addım idi. Əlbəttə, bu, onun jurnalist qətiyyətindən, İslam tarixi və fəlsəfəsini çox gözəl bilməsindən irəli gəlirdi. Həqiqətən, M.Şahtaxlı publisistik fəaliyyətində İslamda təriqət və məzhəb ayrılığına qarşı çıxmış, ilkin İslam ideyasının tərəfdarı olmuşdu. O, İslamı tək-cə dini inanc kimi deyil, həm də sosial-psixoloji yaşantı və fəlsəfi dünyagörüşü kimi dəyərləndirmişdir.

1905-1907-ci il Birinci Rus inqilabı azərbaycanlı ziyalıların siyasi fəallığının kəskin şəkildə artmasına rəvac verdi. Artıq bu dövrdə “Kaspi” (1881-1919) qəzetinin səhifələrində İslam dini, onun ayin və mərasimləri, İslam tarixi, məzhəb və təriqətləri, eləcə də İslamın elmə, maarif və tərəqqiyə münasibəti, İslam ruhaniliyi və s. kimi məsələlərə dair din xadimləri, mütərəqqi fikirli ziyalılar və publisistlər çıxışlar etməyə başladılar. Onlar “Kaspi”nin səhifələrində çoxlu məqalə dərc etdirirdilər [9]. Həmin məqalələrin bir qismini görkəmli ictimai xadim, jurnalist, pedaqoq və yazıçı Əhməd bəy Ağaoğlu (Əhməd bəy Ağayev) yazırdı. O, daha çox İslam dini ilə bağlı məqalələr yazaraq “Kaspi”də çap etdirirdi. Ə.Ağaoğlu özünün məşhur “Maariflənmə ehtiyacları” məqaləsində İslamın tarixinə, İslamın elmə, maariflənməyə və inkişafa münasibətini açıqlayır, ciddi təhlillər aparırdı [10, № 225]. Ə.Ağaoğluya görə, “din daxili nurlanma və əxlaqi kamilləşmənin mənbəyidir” [11, № 235]. “Bu mahiyyəti sonsuz olaraq inkişaf etdirmək, onu insanların qanına və canına yeridib, müqəddəs hala gətirmək, məhz peyğəmbərlərin vəzifəsidir” [12, № 69].

Bu dövrdə “Həyat” (1905-1906) və “İrşad” (1905-1908) qəzetlərində də çarizm tərəfindən ortaya atılan və məzhəbçiliyə yol açan təfriqələrin, münafişələrin aradan qaldırılması, Zaqafqaziya müsəlmanlarına xidmət edən ruhani idarələrin çar üsul-idarəsinin təsirindən qurtulması, milli qurtuluşa gedən yolun cəmiyyətin təhsilindən, mədəni inkişafından keçməsi və s. məsələlər ətrafında geniş mübahisələr açılmışdır. Təriqətlərə savaşı xalqın birliyinə əngəl olduğunu önə çəkən Ə.Ağaoğlu “Həyat” qəzetində bu problemə toxunur, xalqın mənəvi tənəzzülünə səbəb olan bu faktor barəsində yazırdı: “Necə ki, çox adamlara məlumdur, bu axırlarda bəzi fəsad və fitnəçilər çalışırdılar ki, Qafqaz şiə və sünni müsəlmanlarının arasına büğz və ədavət salıb ortalarına cədvəl və cidal salsınlar” [13, s. 74]. “İrşad”da ilkin İslamın təriqətlərə parçalanması pislənir, dini təfəkkürün vəhdət ideyası gücləndirilir, İslamın təməl faktorlarının bərpasına diqqət yönəldilirdi. Məzhəb ayrı-seçkiliyini ciddi tənqid edən Ə.Ağaoğlu bu ümummilli problemin nəzəri həllinə çalışırdı. O, “Qəzetimizin məsləki” adlı məqaləsində yazırdı: “Başqa xalqlar irəli getdiyi halda, tərəqqi yolunda əlçatmaz dərəcədə bizdən aralandığı bir zamanda, biz müsəlmanlar uzun sürən yuxudan min ildən bəri başımıza, dilimizə, ağımıza, əqlimizə, qəlbimizə, xəyalımıza və fikrimizə döyülən şillə və yumruqlar sayəsində şindi baş qalxızıb, yoldaşları getmiş görüb, özümüzü, əshaf kəhf (əslində Əshab-kəhf – Ə.R) əhvalatında deyildiyi kimi, “səhrada tək-tənha görüb mat və məəttəl bir-birimizə deyirik: nə çox yatmışıq. Qəzetimizdə yuxuya qalıb yatmağımızın səbəbini bəyan edəcək, millətimizi qəflət yuxusundan oyanıb karvan dalınca sürətlə getməyə dəvət edəcəyik. Sübh sadıq xoruzu kimi biz daima bu nəğməni virdən edəcəyiz: oyanın, oyanın, ey qəflət yuxusuna uyanlar! ...Özgə tayfalar... qanlarını insaniyyət yolunda qurban verib öz vətənlərini qeyrilərinin təcavüzündən və ya insanların zülm və cövründən azad etmək üçün guşəş edirlər. Biz isə qanımızı, malımızı, öz qardaşlarımızın qanlarını, mallarını hədəf etmək yolunda zayə edəriz! Öz-özümüzün vəhşi, heyvan olmağımıza səbəb oluruz!... Bu, hansı din, hansı yolda deyilir?... Bu qəflət və cəhalət sayəsində bir olan ali İslamı min parça etdilər, aramıza ədavət saldılar”. Ə.Ağaoğlu məqalənin

sonunda öz fikrinə yekun vuraraq yazırdı: “Budur o xalis və pak niyyətlər ki, qəzetimiz onlara qulluq edəcək, biz müsəlmanları həmvara ittifaq və ittihadə, elm və maarifə, tərəqqi və təaliyə, həqq və həqqaniyyətə dəvət edəcəyiz, bizim qeyri bir qəsdimiz yoxdur. Müvəffəqiyyətlər Allahdandır” [14, № 1].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının önündə gedən şəxslərdən biri də Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. O, jurnalistliyə başladığı dövrdən etibarən Bakının siyasi və ictimai mübarizə səhnəsinə daxil olmuş, ömrünün sonuna kimi bu mübarizənin ön sıralarında getmişdir. Azərbaycanın milli istiqlal mücadiləsi və dövlətçiliyi tarixində önəmli tarixi yer tutan Ə. Topçubaşov rus və Qafqaz mətbuatında da dərin iz qoymuşdur. Onun “Kaspi” qəzetində nəşr edilən yazıları olduqca aktual və maraqlıdır. Məhz Topçubaşovun redaktorluğu dövründə “Kaspi” qəzeti “ümumrusiya müsəlmanları qəzeti” kimi məşurlaşmış və oxunaqlı mətbuat orqanına çevrilmişdi.

Topçubaşov özü də “Kaspi”də çox kəskin və problem xarakterli məqalələrlə çıxış edirdi. Məqalələrdən biri “Müsəlmanlar azadlıq hərəkatında” adlanırdı. Həmin məqalədə deyilirdi: “Azadlıq o yerdə yaşayır ki, orda insanlar onun uğrunda ölməyə hazırdır. Kim həqiqəti yaşatmaq istəyirsə, qoy milli-azadlıq hərəkatına qoşulsun və həlak olsun, nəinki, hüquqsuz bir qul kimi yaşasın” [15, № 216]. Bu isə Rusiya müsəlmanları ilə yanaşı, Ə. Topçubaşovun nümunəsində Azərbaycan müsəlmanlarının da milli şüurunun oyanmasından xəbər verirdi. Ə. Topçubaşov Azərbaycanın ictimai-siyasi həyat hadisələrinə toxunan yazılarında maarifçilik çərçivəsindən kənara çıxır, daha çox vicdan, söz, mətbuat azadlığı ilə bağlı publisistik yazılar çap etdirirdi. Elə onun publisistikasını fərqləndirən başlıca cəhət də yüksək ideyalılığı, demokratikliyi və aktuallığı idi. Ə. Topçubaşovun “Kaspi”də çap edilən yazılarında Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağdakı vəziyyətə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yürütdüyü iyrənc, ekstremist siyasətə və mövcud ziddiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilirdi. Onun siyasi və ictimai fəaliyyəti 1917-ci illər Fevral inqilabından və Oktyabr çevrilişindən sonra daha da genişlənmiş, Topçubaşov Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə var qüvvəsi ilə qoşulmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Ə. Ağaoğlunun və Ə. Topçubaşovun “Həyat” və “Kaspi” qəzetlərində çap etdirdikləri məqalələrdə sinfi mübarizə pislənir, bütün müsəlmanlar qardaşlığa dəvət edilir, İslam dini və Quran bu qardaşlığın əsası kimi qələmə verilir, müsəlmanların, azərbaycanlıların “öz əməllərində çox ehtiyatla dolanmaları, bəzi rəzail və səfillərə qoşulmamaları”, “insana layiq olmayan əməllərdən çəkinmələri” tələb olunur, “...fərmani-hümayündə zikr olunan sərbəst-ictimai və azadi-sirməzdən bərmurad olub”, bütün millət birlikdə “cürbəcür, növbənöv şirkətlər, məclislər, cəmiyyətlər təşkil” etməyə dəvət edilirdi [16, № 95]. Bundan əlavə, ölkədəki müsəlman cəmiyyətinin düşüncəsinə ermənilərlə baş verən etnik münaqişə, bu illər ərzində bütün Cənubi Qafqazda kütləvi toqquşmalar, talanlar daha böyük təsir göstərirdi. Nəticədə, Azərbaycan tarixində ilk dəfə müsəlmanların yerli və təriqət pərəkəndəliyindən üstün olan həmrəyliyi yarandı və həmin vaxtdan etibarən əvvəlki dini pərəkəndəlik Azərbaycan müsəlmanlarının birgə siyasi fəaliyyəti üçün ciddi maneə olmadı. Məsələn, erməni Daşnaksutyun partiyasının döyüşçü dəstələrinin hərəkatlarına cavab olaraq 1906-cı ilin yazında Ə. Ağaoğlunun başçılığı altında hərbişədirilmiş “Difai” (“Müdafiə”) təşkilatı yarandı. Gizli çap edilən bəyənəmələrində təşkilat çox vaxt özünü “Müsəlman milli partiyası” adlandırır və Rusiya hakimiyyət orqanlarını baş verən qanlı hadisələrin

səbəbkarı kimi təqdirəlayiqdir. Bununla da “Difai” təşkilatı Azərbaycan müsəlmanlarının çar Rusiyasına çoxillik, həm də məzlumcasına tabeçilik səddini yarıdı və milli özünüdərək prosesinə təkan verdi [17, s. 57]. Həmin dövrdə bunu Azərbaycan ziyalıları arasında ilk anlayanlardan biri türk-İslam dünyasının yetirdiyi nadir şəxsiyyət, böyük maarifçi və ictimai xadim Əli bəy Hüseynzadə oldu. Müasirləri böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, milli ideologiyasının ilk carçısı, bayrağımızdakı rənglər simvolikasının müəllifi, milli özünüdərkin və milli istiqlal düşüncəsinin mücahidi, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “Füyuzat” (1906-1907) *ədəbi məktəbinin banisi* Ə.Hüseynzadənin islamçılıq, millət və vətən qarşısındakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, onu “Qafqaz müsəlmanlarının atası”, “Külli-müsəlman aləminin iftixarı”, “Qüzey Günəşi”, “Türk dünyasının mücahidi”, “Milliyyətçi və mütəfəkkir”, “Yazı ustası” və s. kimi yüksək epitetlərlə öymüş, təqdir etmişlər. Çünki bu dahi fikir və söz adamı 76 illik şərəfli ömrünün yarım əsrdən çoxunu yorulmadan bütövlükdə müsəlmanlığın inkişafına, Azərbaycan xalqının milli oyanış və özünüdərkinə, maarif və mədəniyyətinin yüksəlişinə, milli dövlətçiliyinin formalaşmasına həsr etmişdi. Əlbəttə, bütün bunlar əbəs yerə deyildi. Çünki Ə.Hüseynzadə ilk təhsilini Azərbaycan dilindən və şəriətdən dərs deyən atası Molla Hüseyn Hüseynzadədən, sonra isə Zaqafqaziya şeyxülislamı olmuş babası Axund Əhməd Hüseynzadədən almış, məhz onların təsiri ilə millət və din sevgisi onda uşaqlıq illərindən formalaşmışdı. *Ə.Hüseynzadənin baş redaktoru olduğu “Füyuzat” jurnalı füyuzatçılıq jurnalistika məktəbindən əlavə, Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ideyasını, konstitusiyalı azad vətəndaş cəmiyyətini yaratmaqda mühüm rol oynadı. Çar Rusiyasının monarxizm və müstəmləkəçilik siyasəti əleyhinə mübarizə aparan füyuzatçılar Azərbaycanda demokratizmin qələbəsinə çalışır; ictimai həyatda, milli ədəbiyyat və mədəniyyətdə islahatların, reformların aparılmasını məqsəd bilirdilər. Ə.Hüseynzadə də dövrünün mütərəqqi ziyalıları kimi İslamı keçmiş müstəqilliyin rəmzi, müsəlman xalqlarının həyat tərzi və təfəkkür forması hesab edir, ondan məfkurə dayağı kimi istifadə etməyi tövsiyə edirdi.*

Beləliklə, məlum olur ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış hərəkatında və milli mətbuatda mütərəqqi fikirli ziyalılarla yanaşı, ruhanilər də böyük rol oynamışlar. Məhz onların sayəsində vətənpərvər, elmi və ziyalı din xadimlərinin yaxından iştirak etdiyi bir sıra mətbu orqanlar meydana çıxmışdır. Belə ki, “Tazə həyat” (1907-1908), “İttifaq” (1908-1909), “Səda” (1909-1911), “Sədayi-vətən” (1911-1912), “Sədayi-həqq” (1912-1913), “Günəş” (1910), “Yeni həqiqət” (1910-1911), “Yeni İrşad” (1912) kimi qəzetlərdə Azərbaycan ruhaniliyinin mövqeyi öz əksini tapırdı. Eyni zamanda, “Hilal” və “Şiəhi-sahib” (1910), “Yeni Füyuzat” (1910-1911), “Şəlalə” (1913-1914), “Nicat” (1910-1912), “Haqq yolu” (1911-1912), “Asari-həqiqət” (1912), “Həqiqəti-əfkar” (1912), “Tazə xəbər” və “Son xəbər” (1912-1913), “İqbal” (1912-1914), “İqdam”, “Bəsirət” (1914-1920), “Açıq söz” (1915-1918), “Müsavat” (1918), “İstiqlal” (1919-1920), “Müsəlmanlıq” (1917), “İttihad” (1917-1920), “Dirilik” (1914-1917), “Qurtuluş” (1915, 1920), “Qardaş köməyi” (1917) kimi qəzet və jurnallarda, məcmuə və nəşrlərdə dövrün aktual problemləri ilə bərabər, ümumislam məsələlərinə həsr olunan yazılar da dərc olunurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbu orqanı olan “Azərbaycan” (1918-1920) isə ilk rəsmi dövlət qəzeti kimi milli mətbuatın tarixində şərəfli yer tutmuş və müstəqillik əldə etmiş bir xalqın, millətin adından danışmaq imkanını reallaşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. М.Ф.Ахундов. Избранные философские произведения. Bakı: Azərneşr, 1982.
2. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Bakı: Elm, 1990.
3. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev). Bakı: “Azərneşr”, 1991.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (1805-1920-ci illəri əhatə edən sənədlər).
5. “Ziyayi-Qafqasiyyə” qəzeti/ № 16, Tiflis, 1881-ci il.
6. “Ziya-Qafqasiyyə” qəzeti/ № 22, Tiflis, 11 avqust 1882-ci il.
7. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: 1994.
8. “Kaspiy” qəzeti/ № 93, Bakı, 1891-ci il.
9. Azərbaycan mətbuatı tarixi. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Tərtibçi və redaktor: A.B.Şahverdiyev. Bakı: Təhsil, 2006.
10. “Kaspiy” qəzeti/ № 225, Bakı, 1893-cü il.
11. “Kaspiy” qəzeti/ № 235, Bakı, 1 noyabr 1903-cü il.
12. “Kaspiy” qəzeti/ № 69, Bakı, 27 mart 1902-ci il.
13. A.Aşırılı. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
14. “İrşad” qəzeti/ № 1, 17 dekabr 1905-ci il.
15. “Kaspiy” qəzeti/ № 216, 9 noyabr 1905-ci il.
16. “Həyat” qəzeti/ № 95, səh. 62, 14 noyabr 1905-ci il.
17. Tadeuş Svyatoçovski. Rusiya və Azərbaycan: Sərhəyanı bölgə keçid dövründə. İngilis dilindən tərcümə edənlər: Lalə Mircəfərova, Bəylər Hacıyev; Redaktor: Hamlet İsaخانlı. Bakı: Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, 2000.

Ахлиман Рустамов

РОЛЬ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И ДУХОВЕНСТВА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЕ

(конец XIX - начало XX веков)

РЕЗЮМЕ

В конце XIX – начале XX веков одной из проблем, волнующих Российское царство, была идея мусульманского единства. Среди решений, принятых правительством, особое место занимало ослабление исламской пропаганды с целью подавить эту идею. Но, несмотря на усилия царизма, в российских провинциях, где проживали мусульмане и Азербайджане, появилась идея мусульманского единства, в сознании народов произошло пробуждение. В это время в Азербайджане создавалась национальная пресса, где наряду с прогрессивно мыслящей интеллигенцией стали работать и духовные лица-патриоты, обладающие глубокими религиозными знаниями. Они выступили против царской политики дискриминации сект; выступая за исламские ценности, восстановление мусульманской солидарности и прав человека, трудились за создание основ азербайджанской идеологии; заложили основу школы национальной журналистики; послужили поводом для возникновения других печатных органов, где принимали близкое участие патриоты, образованные и просвещенные религиозные деятели.

Akhliman Rustamov

THE ROLE OF INTELLIGENTSIA AND CLERGY IN THE NATIONAL PRESS

(late XIX – early XX centuries)

SUMMARY

In the late XIX – early XX centuries one of the problems disturbing Russian tsarism was the idea of Muslim unity. Among the decisions made by the government, a special place had weakening of Islamic propaganda in order to suppress that idea. Despite the efforts of tsarism, the idea of Muslim unity came out in the Russian provinces, where Muslims and Azerbaijan lived, there was awakening in people's mind. At this time, the national press was established where together with forward-thinking intelligentsia, patriotic priests with deep religious knowledge started to work. They opposed the reign politics of sect discrimination; by advocating the Islamic values, recovery of Muslim solidarity and human rights, they were trying to establish the bases of Azerbaijani ideology; formed the bases of national journalism school; gave rise to the emergence of other print media where patriots, educated and enlightened religious figures took close part.